

Elka Mircheva

(Sofia, Institute for Bulgarian Language (IBL), Bulgarian Academy of Sciences)

The Fourth and Final Part of the Summary Volume of the Bulgarian Dialect Atlas

Abstract: This review deals with the fourth and final part of the *Summary Volume* of the *Bulgarian Dialect Atlas* dedicated to morphology. *Summary Volume IV. Morphology* is a comprehensive work that presents the Bulgarian dialects at all linguistic levels in a diachronic and a synchronic perspective. This academic oeuvre is designed and implemented using novel methods in linguistic geography and is a paragon of scientific excellence. *Bulgarian Dialect Atlas. Summary Volume. IV. Morphology* provides the linguistics community with an invaluable selection of authentic material which will serve Bulgarian and foreign scholars, language learners, politicians, cultural professionals, as well as everyone else who takes an interest in Bulgarian language, culture and history. This volume is an objective convincing proof of the origin of the oldest written language of the Slavs, Old Church Slavonic, at the level of morphology, proof that corroborates our knowledge of the boundaries of the Bulgarian language and its ancient and present-day uninterrupted unity.

Елка Мирчева

(София, Институт за български едик „Проф. Л. Андрейчин“, БАН)

Четвърта заключителна част на обобщаващия том на Българския диалектен атлас

Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология. Авторски колектив Лучия Антонова-Василева, Лиляна Василева, Мариана Витанова, Елена Вълчева, Славка Керемидчиева, Тинка Костова, Иван Кочев, Елена Кяева, Кармен Смедовска, Маргарита Тетовска-Троева, Пандора Урумова. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2016, 248 с.

Редакционна колегия Маргарита Тетовска-Троева (главен редактор), Елена Кяева (заместник главен редактор), Лучия Антонова-Василева, Мариана Витанова, Славка Керемидчиева

През 2016 г. излезе от печат заключителната четвърта част на *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV.*

През 1955 г. Издателството на БАН отпечатва два труда на бележития български учен диалектолог проф. Стойко Стойков – „Програма за събиране на материали за

български диалектен атлас“ (Стойков 1955) и „Инструкция към Програмата за събиране на материали за български диалектен атлас“ (Стойков 1955а). С тях преподавателят по специалността *Българска диалектология* в СУ „Св. Климент Охридски“ и създател и ръководител на Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ дава в ръцете на поколения изследователи стройна и научно обоснована система за събиране на диалектен материал при теренни проучвания. Десетилетия наред сътрудници на Секцията, студенти от специалността *Българска филология*, гимназиални учители и музейни работници обикалят хиляди селища в страната. Събраните сведения и заложените в Програмата принципи за сравнение, от една страна, със съвременния книжовен език и, от друга страна, със старобългарския език, създават условия за открояване на специфични диалектни особености. В границите на страната диалектен материал на терен е събиран през периода 1956–1974 г. Той ляга в основата на първите четири тома на Българския диалектен атлас (БДА) – Т. I. Югозападна България (1964), Т. II. Североизточна България (1966), Т. III. Югозападна България (1975), Т. IV. Северозападна България (1985). Те представят диалектите в днешните държавни граници на нашата страна, но не и диалектното членение на българския език в неговите етнически граници. От 70-те години нататък започва работата по регионални атласи, които да запълнят тази празнина. За съжаление малка част от тях намират печатна реализация. Това са: Й. Иванов *Български диалектен атлас. Българските говори в Егейска Македония* (1972) и Р. Божков *Български диалектен атлас. Северозападните български говори в Царибродско и Босилеградско* (1986). Повечето остават като архивни единици. Стремейки се да обхванат говорите от цялото българско езиково землище, техните автори, сътрудници на Секцията за българска диалектология и лингвистична география, правят проучвания сред преселници и използват и печатни източници. При възможност добавят и лично събран на терен изворов материал. С тези безкрайно ценни, макар и неотпечатани, регионални атласи (*Българските говори в Южна Тракия и Мала Азия, Българските говори в Беломорска Македония, Българските говори във Вардарска Македония, Българските говори в Добруджа, Моравски говори*) диалектното разнообразие на българския език е обхванато в пълнота.

Обобщаването на подробните данни от хилядите изследвани пунктове е следващата задача, която си поставят сътрудниците на Секцията. Заслужава да се отбележи, че и днес диалектните карти на славянските и неславянските европейски езици се изработват по точков признак, а преобладаващата част от тях са черно-бели. Изработените от Секцията за българска диалектология и лингвистична география и от отделни учени през годините 11 регионални атласа също са точкови. В българската лингвогеография този метод на картографиране в голяма степен е надживян. Авторите на Обобщаващия том са избрали друг подход – представяне на явленията във вид на ареали, а използването на богата гама от цветове и нюанси представя убедително, прегледно и не на последното място по ефектен и запомнящ се начин основните типологични особености на българския език, както и противопоставянията между българските диалекти. Този новаторски подход вече е демонстриран по впечатляващ начин в *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика*, отпечатан през 2001 г. от Книгоиздателска къща „Труд“. Върху мрежа от 2300 проучени селища във и извън държавните ни граници в диахронно-синхронен план са представени най-важните фонетични, акцентологични и лексикални особености на българския език в неговото единство. Във всяка карта е спазен методологическият принцип да бъде показана връзката на съответното явление със старобългарския език. Добре известно е, че като най-безспорни доказателства за българския характер на

Кирило-Методиевия език изследователите на първо място сочат фонетичните черти, а някои от тях изтъкват като меродавно и наследеното немалко лексикално богатство. В този смисъл появата на частта *Морфология* идва да изпълни важна научна задача – да покаже в пространствен и хронологичен модел най-важните и същностни характеристики на българския език в морфо-синтактичен план и така да открие, от една страна, генетичната връзка на българския език с най-стария писмен славянски език – старобългарския, а от друга, да изтъкне връзката и отликите на българския език с по-близки и по-далечни родствени и неродствени езици (напр. със славянските, балканските и др.) и на морфологично равнище.

Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология обема 248 стр. Състои се от: кратък Увод, 145 многоцветни карти, Коментари към картите, Списък на комплектите от регионални карти, Показалец на картографираните форми и на включените старобългарски съответствия, Списък на съкращенията, Резюмета на английски, немски, френски и руски език, Разпределение на работата между членовете на колектива.

Уводната част е дело на М. Тетовска-Троева. В нея в синтезиран вид са изложени основните цели и задачи, които предследва този труд. На достъпен и за неспециалисти език и стил са формулирани картографските принципи, спазвани при изчертаването на картите, които са прокарани последователно. В няколко точки, кратко и прегледно са обобщени основни за труда положения: „1. *Българският език на диалектно равнище е представен в неговата цялост* – обхваната е цялата езикова територия във и извън границите на България, където се говори или се е говорил български език. Такива атласи се създават веднъж в историята на лингвистиката и с отпечатването на БДА българската наука се вписва в богатата европейска традиция за създаване на подобни национални атласи; 2. За разлика от другите проучвания в диалектологичната литература, които са посветени само на определени окончания или форми в отделни говори или области, в Обобщаващия том на атласа чрез методите на лингвистичната география е представена *системата на българския език на диалектно равнище*, т.е. даден е *пространственият модел на българския език*; 3. Показано е *старобългарското градиво на нашия език*, като запазените и до днес в българските диалекти архаични форми са изнесени на преден план; 4. Обобщаващият том представя и *времевата проекция на българския език*, той е *нанесена върху картите история на езика*. Картографираните на една и съща карта езикови особености, съхранени в говорите от различни исторически периоди от развитието на езика, дават възможност да се види не само пространствената, но и времевата проекция на българския език, или, както е известно в теорията на лингвогеографията – да се представи *разгърнатата в пространството диахрония*; 5. В Атласа са обхванати *релевантните за класификацията и типологията на диалектите езикови явления*. Точната и прецизна картина на диалектните особености върху цялата езикова територия дава възможност да се направят изводи и да се даде отговор на редица основни въпроси на българската диалектология, дискутирани години наред. В БДА се изнасят нови, неизвестни досега данни, които потвърждават, отхвърлят или коригират по-стари постановки“ (с. 11–12)⁴⁴. Приведеният цитат дава ясна представа за основните особености на поредния том от БДА.

Отлична идея е като въвеждаща, и извън общата номерация, да бъде поместена карта, представяща типологичните особености на българския език: 1. Наличие на силово ударение и отсъствие на различни типове интонации при гласните; 2. Отсъствие на фонологичен вокален квантитет; 3. Аналитичен характер на именната система (съществителни и прилагателни); 4. Наличие на членна морфема при имената; 5.

Наличие на удвоено допълнение; 6. Аналитично изразяване на сравнителна и превъзходна степен; 7. Аналитично изразяване на инфинитива с *da*-конструкция; 8. Богата глаголна система с множество форми за минали и бъдещи действия; 9. Аналитично изразяване на бъдеще време с помощта на частици; 10. Наличие на преизказно наклонение при глагола. По този начин читателят получава в максимално стегнат вид представа за онова, което отличава българския език от останалите славянски езици и което е характерно за нашите диалекти в цялата българска езикова територия. Тези сведения подготвят читателя за правилното възприемане на извънредно голямото разнообразие от форми и окончания, които предлагат 145-те карти и тяхното осмисляне като единство в многообразието – обвързано генетично със старобългарския език, но представящо етап от развоя на нашия език, отдалечен с 10 века от най-древните запазени писмени паметници.

Лингвогеографските карти са решени в синхронно-диахронен план. Те са изчертани върху същата мрежа от 2300 селища, използвана в предишните три части на Атласа. Изборът на цветовете в легендите е съобразен с представянето на материала в диахрония. Този подход очертава старобългарското градиво на нашия език на морфологично равнище. Приоритетно място е отредено на запазените до днес архаични форми, които са изнесени на преден план. Основните противопоставяния са представени с тъмните нюанси на червения, синия, жълтия, зеления, кафявия, оранжевия, сивия цвят. Най-близката до старобългарската форма е отбелязана с тъмночервено. Много добре се открояват иновациите, които са картографирани в контрастен цвят. Подтиповете на основните противопоставяния образуват изоглоси с по-светъл от основния тон оттенък. В случаите, в които се налага обособяване на трето равнище, са въведени буквени означения. Богатата палитра от цветове, нюанси и допълнителни знаци ясно показва разположението на излизащите извън рамките на основните за българските диалекти противопоставяния. Прегледно съставена легенда помага на читателя бързо да се ориентира в информацията, съдържаща се в красивите цветни петна на картите. Подобно на предходните три части на Обобщаващия том, на всяка от тях са включени по две малки карти, които представят българските говори, които не са в непосредствена близост до днешните държавни граници – Северна Добруджа и Мала Азия.

Като пример ще посоча к. №116 *Частича за образуване на положителна форма за бъдеще време 1 лице единствено число – ще (пера)*. Шест основни цвята, всеки с по до 3-буквени символа, представят извънредно голямото разнообразие от форми и представя своеобразния развой на старобългарското сложно бъдеще време в диалектите от българската говорна територия.

Старобългарските форми, към които авторите препращат съвременните морфологични явления, се привеждат само ако са открити в известните до този момент старобългарски паметници. Приветствам това решение, защото въпреки че колекцията, наречена класически старобългарски паметници, е сбор от оцелели по волята на случайността ръкописи, които не дават представа за старобългарския език, този подход е в най-голяма степен издържан в научно отношение. В случай, че препращат към открити по-късни, среднобългарски форми или пък близки до картографираните старобългарски форми, това става не след знак <, а след бележка – така е например в к. №96 *Окончания за 1 лице единствено число сегашно време при глаголи от I спрежение от типа плета, пера, срв. стб. плет©, пер©* или пък к. №67 *пълни форми за винителен падеж на личното местоимение за 3 лице единствено число женски род нея, срв. стб. «, н» < срб. (н)е»* и др.

Проследявайки съдържанието на тома, читателят може да се убеди, че на практика тук са обхванати всички морфологични категории и типове: род и число на съществителни, прилагателни, местоимения; членни морфемии за ед. и мн. ч.; остатъци от падежни форми при местоименията; окончания и форми за сегашно и минало несвършено, минало свършено и бъдеще време на глаголите от I и II спрежение; причастни форми и др. За по-голяма пълнота са изработени и десетина карти, които интерпретират главно синтактични конструкции, като например различните начини за изразяване на връзката при подчинено определително изречение (к. №140); мястото на отрицателната частица *не* при кратката местоименна форма и проста глаголна форма (к. №143); мястото на кратките форми на личните местоимения, употребени край минало неопределено време и конструкции от типа *аз съм го видял, аз съм ѝ дал* (к. №144); глаголни форми в конструкции за забрана от типа *недей плака* (к. №145) и др. Така Атласът осъществява една от своите главни цели – успешно представя в ареален и хронологичен вид най-важните морфологични характеристики на българските диалекти, които имат отношение както към въпроса за класификацията и типологизацията им, така и към въпроса за единството на българския език в миналото и днес. Новите данни, които учените изнасят, опровергават някои стари тези или пък подкрепят по-рано изказани предположения с доказателствен материал.

Поради ареалния характер на Атласа, окончания и форми, характерни за малки региони, не могат да бъдат картографирани. Материалът от тях е отразен в *Коментара* към всяка карта. Този коментар дава информация за комплекта от карти, върху които е изработена обобщаващата карта, и дава ценна допълнителна информация. Високо трябва да бъдат оценени направените препратки към картите в *Обобщаващия том. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика*. По този начин разглежданите явления се обхващат в тяхната цялост.

Решението на *Легендите към картите* е съобразено с един от основните принципи в атласа – да се представи разгърнатата в пространството диахрония. Многоплановостта в решението на повечето от тях се обвързва графично чрез йерархия на цветове за различните етапи от развоя на езика. Основните противопоставяния (първи план) на картографираното явление са с тъмните нюанси на червения, синия, жълтия, зеления, кафявия, оранжевия, лилавия и сивия цвят, като изходна е най-близката до старобългарския език форма, която се отбелязва с тъмния нюанс на червения цвят.

Обобщаващият том на Българския диалектен атлас, както и Част IV. Морфология, е от голямо значение за по-нататъшни проучвания на историци на езика, диалектолози, слависти, балканисти, медиевисти и много други. Заедно с това той има и научноприложна стойност. Смятам, че с достъпния си вид може с успех да бъде използван и при езиковото обучение на ученици, студенти, докторанти и всички, които искат да знаят повече за родния си език. Използването им може да помогне на преподавателите нагледно да покажат на учениците тези диалектни говорни навици, които ги отдалечават от книжовната норма и да насочат усилията си според конкретния регион (окончанията за I л. мн.ч. при глаголите от I и II спрежение – к. №106; употребата на бройната множествена форма при същ. имена – лица и нелица, от типа – *два сина, три коня, три дена, пет пъти* и пр. (к. № №14, 15, 16, 17, 18); промяната в рода на някои съществителни имена като *вечер, кал, лой, пепел*, а също и относително новата чуждица *тел* (к. №1, 2, 3, 4, 5). Атласът може да помогне за едно пътешествие във времето, при което върху различни карти да се проследи постепенният преход на българския език от синтетизъм към аналитизъм и мн. др.

Обобщаващият том на Българския диалектен атлас IV. Морфология дава на науката безценен автентичен материал, който ще служи за бъдещи изследвания на наши и чужди учени, на учащите се, на политици, културни дейци и всички други, които имат отношение към българския език, култура и история. Томът е обективно убедително доказателство, този път на морфологично равнище, за произхода на най-стария писмен език на славяните – старобългарския, за границите на българския език, за неговото някогашно и днешно неразкъсваемо единство.

С том *Морфология* българската езиковедска наука получава в завършен вид цялостен труд, който представя българските диалекти в диахронен и синхронен план на всички езикови равнища. Този академичен труд е замислен и изпълнен с нови за лингвистичната география методи и е на много високо научно равнище.